

Нагорний В. В.,

кандидат історичних наук, асистент кафедри правознавства
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МИКОЛИ I ВІДНОСНО ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТАНТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу правових засад переселенської політики Миколи I відносно православних сектантів українських губерній Російської імперії.

Ключові слова: правові засади, православне сектанство, переселенська політика, українські губернії Російської імперії, віруючі.

Постановка проблеми. Православне сектанство¹ було помітним явищем суспільно-політичного життя українських губерній Російської імперії упродовж XVIII-початку XX століть, але залишається малодослідженою сторінкою історії держава та права українських земель. Неналежним чином висвітленими є і правові засади переселенської політики, яку широко практикували владні структури російського самодержавства у боротьбі із розповсюдженням православних сект.

Зважаючи на актуальність обраної проблематики, метою статті є дослідження правових основ проведення політики переселення послідовників нетрадиційних православних релігійних організацій у роки правління Миколи I (1825-1855).

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід констатувати, що ліберальний урядовий курс щодо православних сектантів першої чверті XIX століття з приходом до влади нового представника династії Романових змінюється на репресивний.

За Олександра I указами імператора були створені пільгові умови переселення для таких віруючих в місцевість по річці Молочній Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Переселяючи духоборів до Таврії, уряд ставив за мету відокремити віруючих від решти православних і поставити інакодумців на «шлях істини». Очікування чиновників, що такі заходи припинять розповсюдження секти, не виправдалися. Переселенці відчували побутові та економічні переваги в порівнянні зі своєю батьківщиною: свобода віросповідання, наділення віруючих 15 десятинами землі, сприятливий клімат, об'єднання одновірців у поселення. Вони були настільки очевидними, що духобори російських губерній, які приховували свої погляди через страх переселення, викривали себе перед губернською владою й просили про дозвіл приєднатися до одновірців на Молочних водах.

У роки царювання Миколи I своєї актуальності в черговий раз набула проблема вибору оптимального урядового курсу щодо православних сектантів. Переконавшись у неефективності існуючої переселен-

ської політики, міністр внутрішніх справ В. Ланскої пропонував купців, міщан, козаків, казенних та удільних селян і однодворців, що перейшли в сектанство, відправляти на заслання до Західного Сибіру. Генерал-губернатор цього регіону мав створити особливі духоборські поселення з кількістю віруючих не більше 100 осіб, які розташовувалися далі, ніж за 25 верст від населених пунктів православних. Активних проповідників ідей православних сект та релігійних лідерів передбачалося судити за кримінальним судочинством як порушників громадського благоустрою і засилати до Східного Сибіру на каторгу. Микола I як міру покарання для сектантів пропонував призивати їх до військової служби, віддавати в рекрути, а нездатних до неї – переселяти до Сибіру.

Остаточно проблема доцільності та місця переселення послідовників нетрадиційних православних організацій була вирішена в 1830 р. Згідно із затвердженими імператором правилами:

1. Усі розкольники (тобто духобори, молокани, ікоборці, суботники, послідовники інших ересей, визнаних особливо шкідливими), які викриті під час розповсюдження свого віровчення, спонукання православних до вступу в сектантські релігійні общини, повинні бути піддані суду.

2. Засуджених сектантів слід було віддавати в рекрути до Кавказького військового корпусу, а нездатних до служби та жінок відправляти на поселення у Закавказькі провінції.

3. Розкольників указаних вище сект із осіб державного відомства за бажанням переселяти до однодумців у Закавказькі провінції, переселення в Новоросійський край припинити.

4. Якщо розкольник виявить бажання повернутися до православної віри, то навіть під час судового слідства дозволялося повертатися на попереднє місце проживання; коли сектант повертався до православної церкви під час проживання у місцях нового поселення, він отримував право переселитися у внутрішні губернії зі звільненням на 2 роки від сплати податків і приписатися до сільського чи міського стану.

5. Сектантам-рекрутам заборонялося давати відпустки та відставки.

6. У разі виявлення повторного ухилю з православ'я особи, яка повернулася із заслання, її відсилали в Закавказькі провінції безповоротно.

Ці правила не розповсюджувалися на послідовників сект, обрядовість яких пов'язана із жорстоким бузувірством та фанатичним замахом на людське життя (у

¹ Термін «православне сектанство» вживаємо для позначення таких течій православного походження як христовіри, скопці, духобори, молокани.

першу чергу скопців). Вони підлягали суду за вбивство чи намір убивства [2, с. 85].

Як бачимо, йшлося про корінний перелом у конфесійній політиці. По-перше, уряд остаточно відмовляється від політики переселень православних сектантів у Таврійську губернію на пільгових умовах, що проводилася впродовж першої чверті XIX ст. По-друге, було покладено початок криміналізації належності до сектантських общин. По-третє, недаремно місцем заслання вибрали закавказькі провінції, які були населені особами мусульманського віросповідання (не сприятливий контингент для пропаганди сектантських ідей).

Чутки про пільгові умови переселення сектантів на Молочні води приваблювали навіть інакодумців з інших країн. Так, у 1835 р. із Туреччини до Таврійської губернії прибули 7 осіб духоборів і молокан. Вони виявили бажання оселитися у Мелітопольському повіті, але так як поселення тут були заборонені ще в 1830 р., сектантам запропонували переселитися в Закавказький край, від чого вони рішуче відмовилися. Тоді імператор постановив: «вихідцям із-за кордону дозволити залишатися при тих, які вже поселені в Бессарабії...» [3, арк. 3].

Зважаючи на практичні проблеми відносно переселення сектантів у Закавказькі провінції, 10 березня 1838 р. імператор постановив: сектантів особливо шкідливих сект не переселяти в Кавказьку область, а висланих за вироками суду релігійних лідерів продовжувати засилати через незначну кількість таких справ; дозволити переселятися в Закавказькі провінції розкольникам шкідливих ересей лише в разі виселення цілими сім'ями у віддалені від православних місцевості; православним членам сімей не дозволити переселятися разом із сектантами [4, с. 192].

Переселяючи духоборів і молокан на Молочні води, Олександр I вважав за необхідне захистити віруючих від утисків і обмовлянь з боку православного населення, і в першій чверті XIX ст. такі заходи були виправдані. Але за Миколи I виявилось, що поселення мелітопольських сектантів із трьох боків оточені менонітськими общинами, а з іншого – православним населенням, з яким сектанти активно спілкувалися й залучали до своїх громад. Тому 17 лютого 1839 р. з'явилось повеління імператора, згідно з яким усі духобори мають бути переселені з Мелітопольського повіту до Закавказького краю. Від переселення звільнялися лише особи, які приєднуються до православної церкви [5, с. 315].

Нова територія для переселень була обрана не випадково. Після добровільного входу до складу Російської імперії Грузії та приєднання значних територій після російсько-турецьких воєн, було вирішено створити на приєднаних землях поселення, жителі яких сприяли б колонізації краю. Це давало можливість скоротити витрати на утримання окупаційної армії, яку рано чи пізно необхідно було б змінити мирною адміністрацією цих територій. До того ж це давало можливість вирішити питання про виселення з українських губерній представників особливо шкідливих сект та ізолювати їх від православного населення.

У цей же день «для викорінення шкідливої духоборської секти, що існувала в Мелітопольському повіті Таврійської губернії», самодержець повелів: духоборів, які не виявлять бажання приєднатися до православної цер-

кви і залишаться непохитними у своїх поглядах, переселити на Кавказ із відшкодуванням за оцінкою залишеного ними нерухомого майна. Переселення відбувалося з 1841 по 1845 рр. окремими партіями [6, арк. 3-8].

Усе ж сектанти мали право на реабілітацію. 14 листопада 1839 р. Комітет міністрів прийняв положення, яке дозволяло сектантам, котрі приєднуються до РПЦ, повертатися із Закавказького краю у внутрішні губернії Російської імперії. Різниця в порядку такого повернення полягала в тому, що інформацію про розкольників, які були переселені в Закавказькі провінції за сповідання свого віровчення, слід було надавати в МВС, а для переселених за власним бажанням достатньо було підтвердження місцевим духовним керівництвом їхнього повернення до православ'я [7, арк. 7-8].

У 1840 р. 47 молокан Бердянського повіту Таврійської губернії переселили в Закавказький край. Безкомпромісність політики демонструє той факт, що серед переселених було четверо трьохмісячних малюків, десятеро дітей віком до 14 років. Навесні 1842 р. розпочалося переселення духоборів. Підставою для нього було особливе урядове положення, видане 17 квітня 1842 р. Височайшим повелінням передбачалося переселення за Кавказ 5 тисяч мелітопольських духоборів за ревізьким реєстром. Фінансування здійснювалося з коштів Таврійської казенної палати. На території, «звільненій» від сектантів, пропонували поселитися селянам Харківської та Чернігівської губерній. Діти православного населення могли навчатися у відкритому для цього училищі за рішенням Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора [8, арк. 1-3]. Переселення духоборів проходило поступово, без ексцесів, окремими партіями й тривало близько 4 років, а останні духобори залишили мелітопольську землю лише в 1875 р. Більшість мелітопольських духоборів перейшла у православну віру, щоб уникнути переселення [9, с. 170-171]. У 60-х рр. XIX ст. Ф. Ліванов, проїжджаючи духоборським селищем Терпєнієм на Молочних водах, відзначав: «Це село, яке було колись квітучим, становило зразок працелюбності й доброго господарювання, зараз є цілковитою пустокою... Майже всі будинки покинуті, а зразкові на Русі господарі виселені в 1840-х рр. з великим розоренням» [10, с. 103].

У 1842 р. видано спеціальний документ, який мав визначити пріоритети конфесійної політики стосовно сектантів. Спочатку як найбільш небезпечні були визначені такі общини: скопці, жидовствуючі, духобори, молокани [11, с. 281-283]. Основним видом покарання, як і в попередній період, вважалося виселення до Закавказького краю після розгляду кожної справи в судовому порядку. Чітко визначалися його умови: члени релігійних общин допускалися до переселення не інакше, як цілими сім'ями; якщо сім'я мала більше 5 десятин землі на особу, то переселення могло бути здійснене тільки після сплати всіх податків; керівництво Закавказького краю селило їх компактними групами, відводячи окреме місце подалі від сімей православних; переселенцям заборонялося поширювати свої ідеї серед православного населення [12, с. 56].

Організаційні питання матеріального забезпечення процесу переселення деталізувалися в «Інструкції місцевій владі на предмет переселення розкольників шкід-

ливих ересей у Закавказький край» [13]. Виселення мало здійснюватися під наглядом місцевих палат державного майна. Податки сплачувалися як переселеними сектантами, так і корінними жителями Закавказького краю. Обов'язковою була військова служба у Закавказькому корпусі. Але вже 30 листопада 1853 р. добровільні переселення туди повністю заборонялися [12, с. 289-291].

Внаслідок переселенської політики Миколи I на Закавказзі опинилися представники молокан, духоборів, скопців та інших. Спочатку переселенцям було досить непросто: неосвоєний край, незвичний клімат, хвороби, постійні набіги татар і курдів. Але сучасники свідчили, що вони були досить працелюбними, відповідальними, економними. Ці якості дозволили сектантам стати добрими господарями, будувати будинки, розробляти землі, займатися скотарством, бджільництвом, ремеслами [14, с. 23].

У другій чверті XIX ст. основним місцем переселення сектантів, як відзначалося, став Закавказький край, причому губернатори повинні були завчасно попереджувати місцеву владу про такі переселення. 26 серпня 1842 р. у Канцелярію військового губернатора Харкова і Харківському цивільному губернатору прийшов інформаційний лист МВС, у якому чиновникам нагадувалося, що циркулярним приписом від 28 травня 1834 р. обов'язком начальників губерній та областей було вчасне сповіщення головнокомандуючого Грузії про всіх переселених у Закавказзя. Це правило підтвердили положення циркулярних приписів від 10 грудня 1835 р. та 29 грудня 1838 р. Керуючий Грузією генерал Головін після прибуття харківського молоканина без завчасного попередження звернувся до губернського керівництва з проханням уникати таких випадків у майбутньому [15, арк. 1-2].

У 1847 р. у процедуру переселення сектантів було внесено зміни. За правилами від 14 грудня 1842 р. не дозволялося переселятися сектантам, у родин яких були православні. 18 квітня 1847 р. імператор дозволив переселятися за умови їхньої взаємної згоди. Якщо родини сектантів стояли на черзі поставки рекрутів, то дозвіл давався після відбуття цієї повинності. Чиновникам необхідно було суворо контролювати, щоб православні члени родин, які залишилися на попередньому місці проживання, мали необхідні засоби до ведення сільського господарства. Сектанти, які переселялися, залишали на користь православних реманент та нерухоме майно [15, арк. 2].

Середина 30-х років XIX ст. – це період посилення репресивної політики щодо скопців. Після звіту про збільшення кількості скопців та розширення географії їхнього розселення в Сибіру 7 липня 1835 р. імператор повелів для боротьби з поширенням «цієї небезпечної ересі» генерал-губернаторам Східного та Західного Сибіру розміщувати нових скопців у віддалені райони цієї місцевості, бажано серед іновірців. У разі формування арештантських рот за участю скопців, установити суворий контроль за ними. Нових прихильників скопечтва засилати у Березів (нині селище міського типу Березове Ханти-Мансійського автономного округу Російської Федерації) або в інше віддалене і малозаселене місце [16, с. 45-46].

Височайшим повелінням від 2 березня 1847 р. пе-

редбачалося виселення в Закавказький край нездатних до військової служби скопців для служби в робітничих командах, інвалідних, воєнно-робітничих ротах та для поповнення інвалідної роти № 194², яка сформована із оскоплених [17, с. 328]. Як превентивний, розглядаємо акт від 18 квітня 1847 р., у якому йшлося про посилення спостереження за скопцями. По-перше, в будь-яких документах необхідно було зазначати, що особа оскоплена, при чому такий обов'язок покладався на самого скопця, оскільки в разі відсутності такого запису, віруючий сприймався як новооскоплений. По-друге, кожен господар, який наймав робітника, повинен перевіряти як документи, так і фізичний стан такої особи на предмет оскоплення. Коли виявляли факт оскоплення прийнятої на роботу особи, господар притягувався до відповідальності. По-третє, скопця, який у судовому засіданні повідомить про людину, яка її каструвала, вважали невинно оскопленим і не засуджували [17, с. 328].

Суворість центральних указівок стосовно скопців не завжди належним чином виконувалася чиновниками українських губерній. Важко з'ясувати справжні причини службової недбалості, але не останню роль у цьому міг відіграти фактор корупції, за умови достатньої заможності скопців. 24 травня 1849 р. виконуючому обов'язки губернатора Харківської губернії надійшов лист від міністра внутрішніх справ. Останній указував на те, що йому відомі випадки, коли скопці, засуджені до військової служби в окремому Кавказькому корпусі, у випадках нездатності до неї, пересилаються не як арештанти, а в супроводі одного інваліда. Користуючись повною свободою, такі віруючі під час подорожі зупиняються на квартирах, відвідують одновірців, розповсюджують своє віровчення. Міністр пропонував чиновнику, щоб таких осіб арештовували й відправляли, суворо дотримуючись правил для пересилки арештантів [111, арк. 6]. Харківський поліцеймейстер доповідав губернатору, що група скопців, яка пройшла через Харків 23 квітня, супроводжена унтер-офіцерами. Але 14 липня начальник поліції Харкова відрепортував, що при партії скопців, окрім одного інваліда, не було жодного конвою [18, арк. 13].

Подальше поширення скопечтва на початку 50-х років XIX ст. неабияк турбувало уряд та імператора. Плануючи посилити заходи проти розповсюдження «шкідливого» вчення серед православних, 10 червня 1850 р. Микола I затвердив нові правила для покарання скопців:

1. Скопців позбавляли всіх станових прав і засилали на кріпосну каторжну роботу на Аландські острови строком від 8 до 12 років.

2. Зовсім нездатних до робіт та жінок замість каторги засилали до Сибіру на поселення в Туруханський край. Малолітніх скопців віддавали у флейтчики та барабанщики військового відомства.

3. Активних поширювачів скопечтва та духовних лідерів позбавляли всіх станових прав, засилали на каторгу в копальні на строк від 15 до 20 років, карали різками і тавруванням.

4. Винні в розповсюдженні скопечтва, що супроводжувалося насиллям, підлягали позбавленню всіх прав

² Інваліди – військовослужбовці, непридатні до служби за станом здоров'я.

стану та заслання на каторгу в копальні безстроково, покаранню різками та клеймуванням.

5. Скопці, винні в розповсюдженні свого вчення, після закінчення строку покарання поселялися в місцях, передбачених «Статутом про засланих» [19, с. 370-372].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши проблему правових засад переселенської політики Миколи I щодо прихильників православного сектантства українських губерній Російської імперії, слід констатувати таке.

У другій чверті XIX століття уряд Російської імперії продовжує ізолювати сектантів від решти православного населення, втілюючи в життя відверто репресивний вектор державної політики.

Епіцентром переселення віруючих стають на зміну Таврійській губернії Закавказькі території.

Найвищими за юридичною силою нормативно-правовими актами, що визначали вектор конфесійної політики відносно сектантів, були укази та повеління імператора. Безпосередньо регулювали процес переселення «правила», «інструкції», що розроблялися Комітетом міністрів і затверджувалися самодержцем.

Заслання до Закавказзя стало основним видом покарання для виявлених сектантів. Скопці, які пропагували операції кастрації, вважалися особливо небезпечними для суспільства і підлягали заслання у військові арештантські роти, а згодом і на каторгу.

Література:

1. Держ. архів Автономної Республіки Крим, Ф. 26, оп. 1, Спр. 5685, 15 арк.
2. Собрание постановлений по части раскола. Постановления Министерства внутренних дел. Т. 1. – Лондон, 1863.
3. Держ. архів Автономної Республіки Крим, Ф. 26, оп. 1, Спр. 852, 5 арк.
4. Циркуляр МВД «О не дозволении раскольникам вредных сект переселяться в Кавказскую область...» от 10 марта 1838 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 192.
5. Внутреннее церковное обозрение // Странник. – 1897. – Т. 3. – С. 315–337.
6. Держ. архів Харківської області, Ф. 52, оп. 1., Спр. 5, 12 арк.
7. Держ. архів Харківської області, Ф. 52, оп. 1., Спр. 140, 10 арк.
8. Держ. архів Автономної Республіки Крим, Ф. 26, оп. 4, Спр. 852, 5 арк.
9. Правила о переселении раскольников вредных ересей в Закавказский край. Высочайшее утверждение 14 декабря 1842 года // Труды Полтавской Учёной Архивной комиссии. – Полтава, 1910. – Вып. 7. – С. 170–171.
10. Ливанов Ф. Раскольники и острожники : очерки и рассказы : в 4 т. Т. II / Ф. Ливанов – 4-е вид. – СПб. : Тип. М. Хана, 1870. – 502 с.
11. Высочайше утвержденное определение Святейшего Синода от 28 октября 1842 года // Полное собрание законов Российской империи. Т. XI. Собрание II. Отделение I, 1836 г. – СПб., 1837.
12. Высочайшее повеление «О поселении государственных крестьян православного исповедания на землях, оставшихся в Мелитопольском уезде после высланных за Кавказ духоборцев» от 18 апреля 1842 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 276.
13. Инструкция местным начальствам по предмету переселения раскольников вредных ересей в Закавказский край от 2 мая 1843 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 289–293.
14. Семенов И. Я. История закавказских молокан и духоборов / И. Я. Семенов. – Ереван, 2001. – 77 с.
15. Держ. архів Харківської області, Ф.3, оп. 131, Спр. 32, 2 арк.
16. Собрание постановлений по части раскола. Постановления Министерства внутренних дел. Т. 1. – Лондон, 1863.
17. Высочайшее повеление «Касательно присечения вредных действий скопцов» от 18 апреля 1847 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 328.
18. Держ. архів Харківської області, Ф.3, оп. 159, Спр. 35, 22 арк.
19. Высочайше утвержденные правила «О наказаниях за распространение скопческой ереси» от 10 июня 1850 года // Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1. – С. 370–373.

Нагорний В. В. Правовые основы переселенческой политики Николая I относительно православных сектантов украинских губерний Российской империи

Аннотация. Статья посвящена анализу правовых основ переселенческой политики Николая I относительно православных сектантов украинских губерний Российской империи.

Ключевые слова: Правовые основы, православное сектантство, переселенческая политика, украинские губернии Российской империи, верующие.

Nagorniy V. Legal principles of migrant policy of Mykola I in relation to the orthodox sectarians of the Ukrainian provinces of the Russian empire

Summary. The article is devoted the analysis of legal principles of migrant policy of Mykola I in relation to the orthodox sectarians of the Ukrainian provinces of the Russian empire.

Key words: Legal principles, orthodox sectarianism, migrant policy, Ukrainian provinces of the Russian empire, believers.